

СВІТОГЛЯДНІ ОРІЄНТИРИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ШКОЛЯРІВ

УДК 159.922: 373.4:033

ПРУЦАКОВА О.Л.

канд. пед. наук, старший науковий співробітник Інституту проблем виховання НАПН України, м. Київ

Обґрунтовано необхідність розробки екологічних виховних орієнтирів, представлено їх загальний зміст, окреслено риси екологічного виховного ідеалу у контексті вимог збалансованого розвитку суспільства і особливостей рис національного менталітету.

Ключові слова: *збалансований розвиток, екологічна поведінка, виховний ідеал.*

МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ ОРИЕНТИРЫ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ПОВЕДЕНИЯ ШКОЛЬНИКОВ

Обоснована необхідність розробки екологічних виховних орієнтирів, представлено їх основне содержание, очерчені черты екологічного виховного ідеалу в контексті вимог стійкого розвитку суспільства і особливостей рис національного менталітету.

Ключевые слова: *устойчивое развитие, экологическое поведение, воспитательный идеал.*

Застосування сучасних педагогічних технологій екологічного виховання загалом ефективно впливає на формування екологічної культури школярів. Однак, сучасний суспільний розвиток вимагає активізації формування заключних, насамперед поведінкових її складових, недостатня увага до яких призводить до інтелектуально-споглядацького характеру екологічної культури. Попередні дослідження виявили, що існує суперечність між глобально-регіональним рівнем представлення учням змісту екологічних проблем та прийняттям рішень, вчинками і діями у конкретних життєвих ситуаціях. Тож, екологічні проблеми сприймаються школярами радше як інформація, а не сфера прояву власної поведінки.

Формування поведінки виступає однією з провідних освітніх тенденцій, однак поведінці школярів по відношенню до природи (через безпосередню взаємодію та опосередковане споживання її ресурсів у повсякденній побутовій діяльності) приділяється недостатньо уваги. Зазначимо, що просування суспільства шляхом сталого розвитку теж вимагає формування діяльнісних якостей особистості з виразною природоохоронною спрямованістю [2], що відмічається у нормативних документах впровадження освіти в інтересах збалансованого розвитку суспільства (ОЗР).

Попри проблеми із впровадженням новітньої освіти відзначимо, що на теренах нашої держави її змістово-технологічний вектор теж матиме певні особливості. Поряд із загальноєвропейськими і світовими тенденціями ОЗР він може враховувати деякі позитивні

ментальні риси українського слов'янства, а саме стремління до духовного пізнання світу. Тож спрямування освіти на формування цінностей (на відміну від існуючого вектору формування знань) створить підґрунтя для прийняття особистістю екологічно виважених, обґрунтованих рішень, виявів нею екологічної компетентності та проявів екологічно доцільної поведінки у довкіллі.

Необхідно змінити ті риси світогляду, що визначають ставлення людини до природи, і, врешті решт, виявляються у її поведінці стосовно довкілля. До таких належать і ідеали – складова світогляду особистості і показник розвитку її духовності. Розробка рис екологічно ідеальної особистості і відповідних педагогічних орієнтирів виступає певним дороговказом на шляху формування екологічно доцільної поведінки і, відповідно, покращення стану довкілля.

Метою написання статті є обґрунтування і розробка змісту виховних орієнтирів формування екологічної поведінки школярів із врахуванням як ментальних рис, так і запитів збалансованого розвитку суспільства.

Характерним для розвитку сучасного соціогуманітарного знання є підвищений інтерес до вивчення феномену духовності. Стало очевидним, що екологічна криза тісно пов'язана з духовною кризою в людині, кризою виховання. Найчастіше духовність відносять до сфери свідомості, але лише людська діяльність і поведінка дозволяє виявити її ціннісні характеристики та рівень сформованості. Увага до перспектив розвитку людства спонукає необхідність змін ціннісних орієнтацій кожного, дотримання духовних пріоритетів у взаємодії людини і природи [4].

Однією з головних причин екологічної кризи є особливості екологічних ціннісних установок і ставлень, що склались історично. Саме вони стимулюють зростаюче споживання ресурсів і деградацію природи. Тож, і вирішення екологічних проблем знаходиться у площині аксіологічних пріоритетів людини, відродження її внутрішньої, духовної суті, зміни світоглядних орієнтирів, цінностей і ідеалів, відповідальності за природу. Духовність включає ціннісне ставлення як до світу, так і до себе. У духовному житті завжди задіяні не тільки свідомість, але й самосвідомість, елементи безсвідомого, емоційні, моральні, естетичні, інтелектуальні, вольові якості особи, її потреби, знання, вміння, навички. Духовність реалізується у вчинках, де поєднуються зазначені властивості. Ареною ж вчинку є повсякденне життя, тому духовність не є чимось абстрактним, а вплетена у реальне буття людини (М.Бахтін). Духовно розвиненою (або духовно багатою) людиною вважають таку, котра не тільки багато знає, а й у своїй діяльності спирається на почуття й поняття істини, добра і краси, у якої переважають духовні потреби, якій

притаманні безкорисливі почуття любові та милосердя, здатність відчувати свою причетність до людства, співчувати в біді кожній, навіть незнайомій, людині.

Тож, духовність - це загальнокультурний феномен, який поєднує собі не тільки абстрактно-теоретичні цінності й ідеали, а й вчинки по совісті, істині й красі. Це ідеал, до якого прагне людина у власному розвитку. Ідеал виховання - це взірць людської поведінки, заснований на реалізації завдань всебічного розвитку особистості, ступені її духовності [3]. Ідеали потрібні для того, щоб спонукати особу слідувати на практиці прийнятому зразку. [5].

Ідеал виховання залежить від умов життя і діяльності людини, від особливостей її досвіду. Ідеал характеризується змістом та дієвістю. Зміст ідеалу - це якості, які особа вважає ідеальними. Дієвість ідеалу - це ступінь його впливу на поведінку особи.

Моральний ідеал виникає в свідомості людини як результат оцінки життя, відбору з усіх життєвих вражень того, що близьке її інтересам, що сприяє досягненню мети. Мета життя і моральний ідеал допомагають формувати уявлення про бажаний спосіб життя.

Виховний ідеал формують виховні цілі. Вони, у свою чергу, визначаються характером історичного розвитку. Саме його вимоги і виначають виховний ідеал, його зміст і дієві риси. Тому зміна пріоритетів у бік збалансованості суспільного розвитку вимагає і зміни виховного ідеалу.

Однак, відсутність загальної стратегії розвитку нашої держави, відповідних суспільних орієнтирів і суспільних цінностей ускладнює розуміння і розробку орієнтирів освіти, доцільних збалансованому розвитку. Нагадаємо, що доцільність - це відповідність явища чи процесу певному відносно завершеному стану, модель якого уявляється у якості цілі (мети) [5]. Відповідно, метою є досягнення збалансованості у суспільному розвитку. Саме цій меті мають підпорядковуватись освітньо-виховні орієнтири - взірцеві положення, які у структурі свідомості особистості мають зайняти місце переконань і своєрідного „керівництва до дії”.

Доцільні орієнтири і пріоритети освіти виступають суттєвим чинником покращення середовища, а недостатня увага до кінцевого „корисного результату” - рис і якостей особистості - може суттєво загальмувати екологоосвітній процес, перетворити навчально-виховний простір у поле „броунівської діяльності”, результатом якої зачасто виступає сама діяльність, а не якість особистості та стан довкілля. Специфічне ускладнення ще й у тому, що екологічна проблема будь-якого рангу - проблема не лише вузькоприроднича, а проблема гуманітарна і технологічна. Тож і вирішення таких проблем лежить у площині взаємодії цих сфер. І результативність еко-

логічної освіти і виховання визначаються не лише за звичним для інших „освіт” педагогічними, а й за гуманітарними і практично-технологічними показниками стану довкілля та соціуму.

Традиційна екологічна освіта теж має виховний орієнтир, розроблений з урахуванням рис особистості, ідеальних у взаємодії з природою. Їх формування останнім часом є особливо актуальним, оскільки саме ці стрижневі особистісні риси і духовні якості створюють базис для розвитку „надбудови” – навичок ощадливого ресурсоспоживання та екологічної компетентності загалом, проявів екологічно-доцільної поведінки – актуальних запитів освіти збалансованого розвитку.

Важливу роль у розвитку ідеалів виховання у царині екологічної освіти відіграла поява у 90-х роках досліджень у галузі екологічних психології і педагогіки. На основі екології виробляється зміст, психологія дає уявлення про закономірності і механізми розвитку екологічної свідомості, а педагогіка визначає принципи, методи і форми освіти, оптимальні для вирішення її завдань.

Поєднання дозволило виявити особливості розвитку екологічної свідомості особистості, механізми її формування, і відкрило можливість встановити чітку відповідність педагогічного процесу екологічного виховання психологічному процесу [1] і коректно сформулювати виховні ідеали з урахуванням їх певної «ступінчатості» - від найзагальніших, світоглядних, до конкретних переконань, що є підґрунтям екологічно доцільної поведінки особистості.

З позицій екологічної психопедагогіки метою екологічного виховання є формування особистості екологічної (рос.мовою «экологичной личности»). Екологічною особистістю є особистість, що має екоцентричний тип світогляду. Останній характеризується такими особливостями:

- 1) Психологічною включеністю у світ природи;
- 2) Суб'єктивним характером сприйняття природних об'єктів,
- 3) Прагненням до непрагматичної взаємодії з природою

Саме ці риси і окреслюють екологічний виховний ідеал з позицій екологічної психопедагогіки. Так, психологічна включеність у світ природи базується на уявленні, що людина є одним з елементів складної системи екологічних взаємозв'язків, тому будь-яка дія може мати непередбачені наслідки, що порушують баланс у екосистемі (тому особистість має бути *екологічно обережною*); усі закони функціонування екосистеми є такими ж обов'язковими для людини, як і для інших істот (тому особистість має бути *екологічно помірною*); природа є не лише джерелом матеріальних ресурсів, а й чинником особистісного, духовного розвитку людини. Крім цього, екологічна особистість намагається впливати на інших, щоб і їх діяльність була екологічно доцільною і не призводила до негатив-

них змін у природі. Іншими словами, намагається бути *екологічно активною*.

Суб'єктний характер сприймання особистістю природних об'єктів загалом визначає ставлення до них як рівних за самоцінністю, і, відповідно, взаємодія з ними належить до сфери дії етичних норм та правил.

Притаманне екологічній особистості прагнення до непрагматичної взаємодії зі світом природи виявляється у естетичному освоєнні природних об'єктів і їх комплексів; пізнавальній діяльності, обумовленій інтересом до життя природи, задоволенням від процесу пізнання; практичній взаємодії з природними об'єктами, в основі яких лежить не прагнення отримати «корисний продукт», а потреба у спілкуванні з ними; участі у природоохоронній діяльності, продиктоване не міркуваннями «віддаленого прагматизму» («необхідністю зберегти природу, щоб нею могли користуватись майбутні покоління»), а потребою піклуватись про природу заради неї самої.

З позицій екологічної психопедагогіки метою екологічної освіти й виховання є формування екологічної свідомості особистості. Суспільна екологічна свідомість демонструє переважання антропоцентричного її типу, що, власне і є «психологічною базою» екологічної кризи. Характерний антропоцентричний ідеал характеризується егоїзмом і перешкоджає формуванню екологічних компонентів світогляду. Егоїстичні орієнтації породжують напруженість і конфлікти, у тому числі і у екологічній царині.

Альтернативою зазвичай пропонується формування *екоцентричного типу екологічного світогляду* - нової світоглядної парадигми, спрямованої на заперечення традиційного прагнення людини до активного оволодіння природою.

Однак, слід зазначити, що хоча проблема формування екоцентричного світогляду є доволі давньою, відчутних просувальних у цьому напрямі допоки не отримано. Зазвичай навіть обґрунтування необхідності цього «переходу» у суспільстві викликає певне неприйняття і супротив. Останні мають психологічне підґрунтя, адже торкаються людського «єго», сформованого тисячолітньою історією взаємодії з природою. По відношенню до довкілля людина завжди займала активну позицію, викликаючи з його боку лише відповідні реакції, часто віддалені у часі внаслідок значної ємкості екосистем. Тому слід усвідомити необхідність корекції цілей екологічного виховання стосовно формування світогляду, адже трансформація антропоцентричного його типу у екоцентричний вбачається можливою лише теоретично, особливо у відведенні екологічною кризою строки. Тож, логічніше і прийнятніше зали-

шити осторонь утопії і формувати *екоцентричні риси* екологічного світогляду. Адже у реаліях антропоцентризм – це еволюційно сформований тип світогляду і, водночас, характер ставлення до життя у біологічного виду, наділеного когнітивними вміннями і досвідом активного вирішення проблеми власного і видового виживання [6]. Тому йтиметься про подолання рис антропоцентричного егоїзму та егоцентризму (Ю.М.Швалб) у ставленні до природи.

Формування певних світоглядних дороговказів, екологічних імперативів, якими керується високодуховна особистість, є актуальною педагогічною проблемою у царині екоосвіти. Адже спектр життєвих ситуацій, у яких особистості доводиться приймати екологічно компетентні рішення доволі широкий, і саме духовно-моральні орієнтири і сформовані на їх основі риси свідомості і світогляду виступають чинником вибору стратегії поведінки і діяльності у довкіллі.

Нові запити суспільства формують новий соціально-екологічний ідеал. Освіта створює людину конкретного суспільства, «погоджену» з його потребами. Оцінюючи технології і ефективність ОЗР, теж слід уявляти „виховний ідеал” – теоретичний взірць, який консолідує вимоги збалансованого розвитку, переведені у особистісний вимір. Не полишаючи формування традиційних рис особистості, педагогічний процес має бути націлений на розширення духовного світу школярів, на сформованість у них ряду переконань, які складають підґрунтя для прийняття екологічно компетентних рішень у довкіллі. Без цього важливого вміння екологічна культура особистості має лише „самопоглядальний” характер і не виражається у активності особистості у питанні вирішення екологічних проблем. Відтак, у особистості збалансованого розвитку поряд із описаними вище загальними світоглядними орієнтирами мають бути зацентровані і актуалізуватись до рівня „керівництва до дії” наступні духовно-світоглядні переконання:

- Умови існування і Людини і живої Природи визначаються природними законами, що діють у цілісній системі Всесвіт - Земля - Біосфера.

- Катастрофічний стан природи Землі пов'язаний з негативними наслідками діяльності Людини. Збереження і відновлення природи - найважливіше завдання нинішніх і наступних поколінь людей Землі. Відповідальність за стан природного середовища, збереження життя на Землі несе кожна людина.

- Усяке Життя самоцінне, унікальне і неповторне. Природа - джерело вічної краси, добродішності і пізнання.

- Життя на Землі має бути різноманітним. Розвиток життя ґрунтується на єдності і різноманітті усіх живих істот в природі.

Збереження і примноження різноманіття тварин і рослин є умовою збереження Життя. Руйнування природного середовища - аморальне діяння і злочин,

- Кожна людина має право на здорове середовище і ресурси, необхідні для життя і гідного існування.
- Збереження сприятливих для існування біосфери Землі якостей довкілля є екологічним імперативом і жодна інша мета чи завдання не мають пріоритету перед ним;
- Священний обов'язок Людини - дбайливе ставлення до природних ресурсів і розумне споживання матеріальних благ. Характер діяльності і спосіб життя людини повинні визначатися інтересами збереження Природи, принципами збалансованого розвитку. Будь-який сумнів в екологічній безпечності чиєї б не було діяльності має розглядатися як заборона такої діяльності.

А у шкільній екологічній освіті підґрунтям для формування екологічно доцільної поведінки школярів в умовах збалансованого розвитку служать наступні переконання:

- Закони функціонування екосистем є об'єктивними. Тобто для людини настільки ж обов'язкові, як і для всіх інших істот.
- Дії, спрямовані за зменшення біорізноманіття екосистеми призводять до її деградації.
- Кожна людина причетна до створення екологічних проблем у зоні своєї відповідальності (зона відповідальності – це частина довкілля, на яку людина впливає своєю повсякденно-побутовою та професійної діяльністю. Вона розширюється із віком, виконанням людиною соціальних ролей та урізноманітненням побутової діяльності).
- Немає жодного виду людської діяльності, під час якого не використовуються природні ресурси. Різниця полягає лише у обсягах використання і споживання залежно від власних потреб і запитів.
- Причиною зростання обсягів використання природних ресурсів є зростання особистих, родинних, суспільних потреб. Надмірні потреби призводять до збільшення навантаження на довкілля, розширення площі території, необхідної для їх задоволення.
- Будь-яке людське поселення розвивається за рахунок ємкості природних систем, що його оточують. Зростання власних потреб виснажує ці екосистеми.
- В умовах збільшення кількості населення і обмеженості площі зростання потреб призводить до вичерпання ресурсів. Тому власні потреби мають бути розумними, а не надмірними.
- Ресурсоспоживання супроводжується утворенням відходів і забруднень. Зростання ресурсоспоживання супроводжується

збільшенням кількості відходів і забруднень. Вони не зникають безслідно, а повертаються і здійснюють руйнуючий вплив на всю екосистему та організм самої людини.

- Побутові звички і традиції кожної родини створюють екологічні проблеми поселення.

- Екологічно компетентні рішення у повсякденні і побуті впливають на вирішення екологічних проблем будь-якого рангу.

- Вирішення багатьох екологічних проблем (особливо місцевого рангу) насамперед лежить у площині зміни побутових звичок та стилю повсякденної діяльності кожної людини.

- Екологічні проблемистосуються всіх, тому й відповідальність за виникнення і вирішення екологічних проблем лежить не лише на державних управлінських структурах, а й на кожному громадянині.

Загалом екологічно «ідеальною» є особа, здатна приймати екологічно компетентні рішення в ситуаціях морального вибору і нести відповідальність за ці рішення перед собою, групою, країною і людством. А це означає, що у сучасній освіті має відбуватись зміщення змістових акцентів у бік загальнолюдських цінностей. Відповідаючи на виклик часу, людині необхідно усвідомити ті ідеали, які відповідали б рівню його відповідальності перед самим собою, іншими людьми і майбутнім біосфери. Екологізація освіти має орієнтувати на формування позитивного ставлення до природи, на екоетичні цінності, притаманні світу, фундаментом якого є духовність, моральність, відповідальність і усвідомлення боргу перед природою. Зазначимо, що саме це є основою прийняття екологічно доцільних рішень і відповідальності за стан навколишнього середовища. Адже відповідати особистість може тільки за те, що вона може контролювати, на що може впливати, де спроможна діяти.

Однак учні нечасто виявляють у вчинках і діях якості й риси, що свідчили би про їх непрагматичне ставлення до природи, домінування екологічних і екоетичних цінностей, відповідальність за довкілля. Спрямування педагогічних зусиль, змісту і технологій освіти саме на їх формування дозволить підвищити екологічну доцільність поведінки школярів.

Література

1. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Экологическая педагогика и психология. Ростов-на-Дону, 1996.- 304 с.
2. Програма дій з подальшого впровадження „Порядку денного на XXI століття („Rio+5“)”.-К.: Інтелсфера, 2000.-59с
3. Российская педагогическая энциклопедия // Под ред. В.В.Давыдова.-М.: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», 1993.-862с

4. Черникова Н.А. Духовность человека в контексте экологической культуры : Дис. ... канд. филос. наук : 09.00.13 Ставрополь, 2006.- 165 с.
5. Философский энциклопед. словарь/ Редкол: С.С. Аверинцев и др. -2-е изд. - М.: Сов. Энциклопедия, 1989. - 815с.
6. Эколого-психологические факторы современного образа жизни: Монография / Под ред. Ю.М.Швалба.- 2-е изд., перераб. и доп.- Житомир: Изд-во ЖДУ им. И Франко, 2009.-458с.

The necessity of development of environmental educational guidelines, provided their basic content, outlines the features of environmental educational ideal in the context of the requirements for sustainable development of society and the peculiarities of the national mentality.

Keywords: *sustainable development, environmental behavior, educational ideal.*